

KAIP Į LIETUVIŲ KALBĄ VERČIAMI ANGLIŠKI KALAMBŪRAI

LIONGINAS PAŽŪSIS

*Vilniaus universitetas
Filologijos fakultetas
Vertimo studijų katedra
pazusis@takas.lt*

Šiame straipsnyje kalambūras, kaip ryškiausia žodžių žaismo rūšis ar kategorija, yra suvokiamas kaip vienodos ar panašios formos, bet skirtingos reikšmės žodžių (ar žodžių junginių) tyčinis sugretinimas, kurio stilistinį efektą sudaro tos skirtybės, tos kitos reikšmės nelauktumas. Nors vertimo teorijos ir praktikos požiūriu kalambūrų vertimas į kitą kalbą yra siauras specializuotas klausimas, bet jis yra įdomus tuo, kad siejasi su vadinamąja neišverčiamumo problema. Kalambūrų vertimo problema yra ypatinga tuo, kad nedidelėje teksto atkarpoje susiduriama su daugeliu skirtingų ir paprastai vienas kitam prieštaraujančių apribojimų ar suvaržymų. Remiantis iš versitinės grožinės literatūros surinktais pavyzdžiais, straipsnyje aptariami pagrindiniai anglišių kalambūrų vertimo į lietuvių kalbą būdai: kalambūro vertimas kalambūru ir kalambūro vertimas ne kalambūru. Be to, analizuojamas kalambūro stilistinio efekto praradimo kompensavimas vertime kitomis, kalambūru artimomis retorinėmis ar stilistinėmis priemonėmis, o prasmės nuostolių – redakcinio ar leidybinio pobūdžio priemonėmis.

Kalambūras (pranc. *calembour*) – viena iš daugelio žodžių žaismo rūšių. Žodžių žaismas (angl. *word play/wordplay*) iš esmės yra daug platesnė sąvoka negu kalambūras (angl. *pun*). Žodžių žaismas – tai daugybė įvairiausių kalbos reiškinių, atsirandančių šnekoje dėl žodžių, kaip kalbos ženklų, santykių įvairovės, kurie panaudojami stilistiniam efektui sukelti. Sunku būtų visas žodžių žaismo rūšis netgi išvardyti ir trumpai jas apibūdinti. Pavyzdžiui, internetinėje angliškoje Vikipedijoje (Wikipedia) pateikiamas gana ilgas, išsamus nebaigtinis jų sąrašas (žr. angl. *list of forms of word play*).

Kita vertus, enciklopedijose, žinynuose, žodynuose ir mokslo leidiniuose, kuriuose galima rasti daugybę – įvairių ir netgi labai skirtingų – žodžių žaismo apibrėžčių, pastebimas polinkis žodžių žaismą prilyginti kalambūru, laikyti juos sinonimais. Pavyzdžiui, solidžiam enciklopediniame žinyne *Prentice Hall Guide*

to *English Literature* šalia antraštinio žodžio *pun* yra nuoroda į antraštinį žodį *wordplay*, o šis apibrėžiamas taip: „Vieno žodžio vartojimas daugiau negu viena reikšmė arba dviejų vienodai skambančių žodžių vartojimas tokiu būdu, kad išryškėtų abi reikšmės“ (Wynne-Davies 1990, 522). Tais pačiais metais išleistame K. Gaivenio ir S. Keinio „Kalbotyros terminų žodyne“ terminai *žodžių žaismas* ir *kalambūras* irgi pateikiami vienas šalia kito ir apibūdinami vienodai: „Stiliaus figūra, pagrįsta juokaujamoju skirtingų to paties žodžio reikšmių arba panašiai skambančių skirtingų žodžių sugretinimu, pavyzdžiui, 1) pasakymo *Du sutvėrimai ant sviesto yra vedami – kumelė ir mergelė* (Žemaitė) žaismingumas paremtas veiksmožodžio *vesti* dviem reikšmėmis; 2) – *Kaip reikalai? Geri? – Geriu...* Šio pokalbio juokaujамąjį pobūdį lemia *geri* homonimiškumas: 1) būdvardžio *geras* daugiskaitos vardininkas, 2) veiksmožodžio *gerti* esamojo laiko vienaskaitos antrasis asmuo. Kartais žodžių žaismas neturi semantinio pagrindo ir remiasi vien fonetiniu panašumu: *Čingi raška, čingi raška, / Bitės ritės neša vašką* (M. Vainilaitis)“ (Gaivenis, Keinys 1990). Terminas *kalambūras* (angl. *pun*) reikšmė „žodžių žaismo (angl. *wordplay*) pavyzdys“ vartojamas ir specialiuose, žodžių žaismui nagrinėti skirtuose darbuose (pvz., žr. Delabastita 1993, 56; Schröter 2005, 100; Miliūnaitė 1997, 3). Be to, kalambūras dar kartais moksliskai vadinamas paronomazija (žr., pvz., *Wikipedia: pun* (also known as **paronomasia**); arba TTŽ: **paronomázija** [gr. *paronomasia* < *para* – šalia + *onomazō* – vadinu], žodžių žaismas – vienodai arba panašiai skambančių, bet skirtingos reikšmės žodžių gretinimas, sukeltantis netikėtumo, komizmo įspūdį, pvz., „ei, Žeme, / žemėn kepure!“ – K. Binkis).

Šiame straipsnyje kalambūras, kaip ryškiausia žodžių žaismo rūšis ar kategorija, yra suvokiamas kaip vienodos ar panašios formos, bet skirtingos reikšmės žodžių (ar žodžių junginių) tyčinis sugretinimas, kurio stilistinį efektą sudaro tos skirtybės, tos kitos reikšmės nelauktumas. Taigi, kalambūro pagrindą sudaro tapačios ar panašios formos, bet skirtingos reikšmės žodžiai (ar žodžių junginiai). Tokių žodžių žaismu siekiama, anot R. Miliūnaitės, „susieti juos..., kad sukibirkščiuotų pajuokavimu, švelnesne ar kandesne ironija, nustebintų netikėtomis asociacijomis, minties posūkiams.“ (Miliūnaitė 1997, 3).

Kad skirtingos reikšmės gali būti siejamos su tapačios ar panašios formos žodžiais, t. y. kalambūrų atsiradimo šnekoje galimumą, lemia tai, kad žodžiai, kaip kalbos ženklai, yra asimetriški: ta pati forma gali reikšti skirtingą turinį, o skirtingos formos – tą patį turinį. Žodžių formos tapatumas ar panašumas – tai homonimija (vienodai skambantys ir rašomi leksiniai vienetai), homofonija (vienodai skambantys, bet skirtingai rašomi leksiniai vienetai), homografija (vienodai rašomi, bet

skirtingai skambantys leksiniai vienetai) ir paronimija (panašiai rašomi ir skambantys leksiniai vienetai). Atitinkamai gali būti skiriami homoniminiai, homofoniniai, homografiniai ir paroniminiai kalambūrai. Vienodo tarimo ir vienodos rašybos sąlygą atitinka ir daugiareikšmiai žodžiai. Taigi homoniminiai kalambūrai gali būti grindžiami ir homonimais, ir daugiareikšmiais žodžiais, kitaip sakant, homonimijos ir polisemijos (daugiareikšmiškumo) skyrimas apibūdinant žodžių žaismą yra netikslingas (žr., pvz., Schröter 2005, 168–170).

Aptariant kalambūrų tipus, dar svarbu skirti vertikaliuosius ir horizontaliuosius kalambūrus (angl. *vertical and horizontal puns*), kurie dar kartais vadinami atitinkamai implicitiniais (numanomaisiais) ir eksplisitiniais (raiškiaisiais) (angl. *implicit and explicit puns*) (Offord 1997, 234). Horizontaliojo kalambūro abu dėmenys kalambūriškame pasakyme ar teksto atkarpoje yra vienas šalia (netoli) kito, pvz., angl. *Loose tongues lose suits*; liet. *Kiek laiko? – Kiek pagavo tiek ir laiko; Marijona myli Joną, duok tu jai nors milijoną*“ (K. Binkis). Vertikalūs kalambūras (kuris paprastai yra grindžiamas žodžio daugiareikšmiškumu arba homonimija) yra toks kalambūras, kurio dvi skirtingos reikšmės yra siejamos tik su viena kartą pavartotu žodžiu (ar žodžių junginiu), pvz.: angl. *Every calendar's days are numbered*; liet. – *Kaip gyveni? – Kaip bulvė: jeigu per žiemą nesuvalgyt, tai pavasarij pasodins* (pavyzdys paimtas iš Miliūnaitė 1997, 5).

Kadangi kalambūrai yra grindžiami kalbos reiškiniiais (homonimija, homofonija, homografija, polisemija), kurie yra laikomi universalijomis, jie gali atsirasti visose natūraliose kalbose, tačiau jų atsiradimo ar kūrimo išgalės skirtingose pasaulio kalbose yra toli gražu nevienodos. Pavyzdžiui, Anglijoje populiarus vertimo vadovėlio autorius P. Niumarkas tvirtina, kad kalambūrai (angl. *puns*) dažniausiai pasitaiko anglų ir kinų kalbose, „nes juos lengviausia kurti iš vienasikiemenių žodžių“ (Newmark 1988, 217), kurių gausu šiose kalbose. Lyginant anglų kalbą su lietuvių kalba, turbūt galima teigti, kad lietuvių kalba turi mažiau išgalių kurti homofoninius ir homografinius kalambūrus, nes labai jau skiriasi abiejų kalbų rašybos principai. Tačiau, kita vertus, lietuvių kalboje bene dažniau negu anglų kalboje (kitaip sakant, sintetinėje kalboje dažniau negu analitinėje kalboje) pasitaiko homoformų, t. y. skirtingų žodžių vienodai tariamų atskiros kaitybos formų, irgi tinkamų kalambūrams kurti (pvz., *Ne tavo kiškis, ne tu ir kiškis*) (apie homoformas žr. LKE 247; Rimkutė 2002).

Nors vertimo teorijos ir praktikos požiūriu kalambūrų vertimas į kitą kalbą yra siauras specializuotas klausimas, bet jis yra neatsispiriamai įdomus tuo, kad jis siejasi su vadinamąja neišverčiamumo problema, paprasčiau sakant, kad „ka-

lambūrai retokais sutapimais leidžiasi išverčiami“ (Miliūnaitė 1997, 3). Pabrėžiant kalambūrų neišverčiamumą, paprastai vyrauja kalbiniai arba lingvistiniai argumentai: nors vertimo kalboje paprastai nestinga žodžių, atliepančių originalo kalambūro reikšmes, bet tų žodžių dažniausiai nesieja tokia pati ar panaši forma, kad jie tiktų kalambūrą versti kalambūru. Taigi, pasirodo, kad kalambūrai, kaip tam tikrų skirtingų reikšmių sąsaja su vienodos ar panašios formos žodžiais, yra kalbos savitumo ar individualumo apraiška, tampanti neįveikiama kliūtimi taikant įprastus vertimo būdus.

Originalo tekste aptikęs „nesileidžiantį išversti“ kalambūrą, vertėjas visų pirma turi apsispręsti, ar vis dėlto siekti vertimo tekste išlaikyti kalambūrą, ar jo atsisakyti. Norint originalo kalambūrą išversti kalambūru ir toje pačioje vertimo teksto atkarpoje atkurti jo stilistinį efektą, dažniausiai reikia vertimo kalboje ieškoti žodžių, galinčių tapti kalambūro pagrindu, bet savo reikšmėmis neatitinkančių originalo kalambūro reikšmių. Tokia paieška verčia imtis neįprastų vertimo būdų, netgi teksto adaptavimo. Be to, tais atvejais, kai vienas ar abu originalo kalambūro dėmenys yra tikriniai vardai (asmenvardžiai, vietovardžiai, simboliniai pavadinimai), kuriuos (paprastai fonetiškai ir (arba) grafiškai adaptavus) reikia perkelti į vertimo tekstą, galimybę atkurti tokią OK (originalo kalbos) žodžių sąsają atitinkamais VK (vertimo kalbos) žodžiais riboja arba varžo ne tik originalo kalambūrą sudarančių žodžių reikšmė, bet ir jų forma. Nors teigiama, kad tikriniai vardai apskritai yra nemotyvuotos reikšmės žodžiai, per formos sąsają su bendriniais žodžiais, ypač grožinės literatūros kūriniuose, jie yra neretai „semantizuojami“ (pvz., žr. Manini 1996, 162). Todėl galime skirti du kalambūro vertimo atvejų tipus: OK žodžio formos sąlygotą kalambūro vertimą ir OK žodžio formos nesąlygotą kalambūro vertimą (plg. Vinogradov 2006).

Taigi, kalambūrų vertimo problema, anot D. Delabastitos, yra ypatinga tuo, kad nedidelėje teksto atkarpoje susiduriama su tiek daug skirtingų ir paprastai tokių vienas kitam prieštaraujančių apribojimų ar suvaržymų (formalių, semantinių ir pragmatinių), kad pasirinkimo klausimas vertėjui tampa daug sudėtingesnis negu „paprasto“ vertimo atveju (Delabastita 1997). Beveik kiekvienas toks susidūrimas yra vertėjo išmonės, kūrybiškumo, galiausiai apskritai jo požiūrio į vertimą išbandymas. „Kalambūrų vertimas – pats didžiausias menas, ir tikrai tikras kūrybingas vertėjas sugeba pateikti arba meistriškai atliktą adekvatų vertimą, arba savo paties sukurtą stilistinį atitikmenį. Štai čia ypač pasireiškia neginčijamas kūrybinis vertėjo talentas, deja, dar ne visada deramai įvertinamas.“ (Petrauskas 1980, 137)

Išsamesnių ir gilesnių kalambūrų vertimo tyrinėjimų protrūkis, kuris padėjo gerokai objektyviau įvertinti kalambūrų „neišverčiamumo“ problemą ir atskleisti realiai taikomų jų vertimo būdų įvairovę, yra siejamas su D. Delabastitos ir F. Heiberto monografijų (Delabastita 1993, Heibert 1993) bei D. Delabastitos redaguotų straipsnių rinkinių pasirodymu (1996, 1997). Dabar jau yra daug daugiau vertimo mokslo darbų, kuriuose teoriškai nagrinėjami ir sistemingai aprašomi įvairūs kalambūrų vertimo būdai arba, kaip dabar madinga sakyti, strategijos. Populiariausi pavyzdžių šaltiniai – Viljamo Šekspyro (William Shakespeare) tragedijos ir komedijos (Delabastita 1993; Offord 1997), Džeimso Džoiso (James Joyce) „Ulisas“ (Heibert 1993) ir net Biblija. Patraukliu ir neišsenkamu kalambūrų (ir apskritai žodžių žaismo) aruodu, iš kurio semiasi jų vertimo tyrinėtojai, yra Luiso Kerolio (Lewis Carroll) apysakos-pasakos „Alisa stebuklų šalyje ir Veidrodžio karalystėje“. Jau tyrinėjamos ir specifinės kalambūrų vertimo problemos, iškylančios dubliuojant ir titruojant filmus (Gottlieb 1997, Schröter 2005, Spanakaki 2007). Beje, žodžių žaismo vertimu pastaruoju metu susidomėta ir Lietuvoje (jis buvo aptariamasis Lietuvos literatūros vertėjų asociacijos (LLVS) 2006 m. balandžio 27 d. surengtame seminare „Žodžių žaismo vertimas“ (žr. Bučiūtė 2006, Čepaitis 2006, Mikutytė 2006, Pažūsis 2006, Repečka 2006).

Šio straipsnio tikslas – nesileidžiant į sudėtingesnius teorinius svarstymus, remiantis iš verstinės grožinės literatūros surinktais pavyzdžiais pabandyti susisteminti ir apibūdinti tuos vertimo būdus, kuriuos mūsų vertėjai taiko versdami į lietuvių kalbą angliškus kalambūrus. Kai kurie pavyzdžiai paimti iš jau anksčiau skelbtų darbų (Armalytė, Pažūsis 1990; Pažūsis 2006), kiti – iš šiuolaikinių anglų ir amerikiečių autorių kūrinių ir jų lietuviškų vertimų.

1. ORIGINALO KALAMBŪRO

VERTIMAS/KEITIMAS KALAMBŪRU

Originalo kalambūras gali būti verčiamas arba keičiamas a) abiem jo reikšmėmis (ar joms artimomis reikšmėmis) pagrįstu kalambūru (t. y. tapačiu ar beveik tapačiu kalambūru), b) viena iš jo reikšmių pagrįstu kalambūru (t. y. iš dalies tapačiu/netapačiu kalambūru) ir c) kitomis (t. y. ne jo) reikšmėmis pagrįstu kalambūru. (t. y. netapačiu kalambūru). Aptariant šiuos angliško kalambūrų vertimo būdus, ypač tuos, kuriuos taikant atitolstama nuo originalo kalambūro reikšmių, *vertimas*, kaip procesą žymintis žodis, turi būti suprantamas daug platesne prasme (DLKŽ: *versti* „daryti kitokį, keisti pavidalą“), kaip žodžio *keitimas* sinonimas.

*1a. Originalo kalambūro vertimas abiem jo reikšmėmis
(ar joms artimomis reikšmėmis) pagrįstu kalambūru*

Originalo kalambūro atkūrimas vertimo tekste remiantis jo abiejų dėmenų reikšmes atitinkančiais ar joms artimos reikšmės vertimo kalbos žodžiais, be abejo, yra paprasčiausias ir idealus originalo kalambūro vertimo kalambūru būdas. Bet pasinaudoti šiuo įprastiniu vertimo būdu vertėjas gali labai retais, vadinamojo „laimingo sutapimo“ (angl. *happy coincidence*) atvejais (žr. Stanley 2001, 464). Tokie atvejai kartais gali pasitaikyti ir verčiant iš anglų kalbos į lietuvių kalbą, nes anglų ir lietuvių kalbos nėra jau tokios visiškai skirtingos, jos turi ir tam tikrų istorinių ar tipologinių leksikos bendrybių. Net OK žodžio formos sąlygoto kalambūro vertimas kartais nekelia didesnių sunkumų, kai tas kalambūras yra grindžiamas lotynų ar graikų kalbų kilmės žodžiais, t. y. ir originalo kalboje (OK), ir vertimo kalboje (VK) ne tik tą pačią ar artimą reikšmę, bet ir panašią formą turinčiais žodžiais. Pavyzdžiui, Šekspyro „Hamleto“ ištraukoje, kurioje Hamletas ironizuoja Polonijų, yra dvigubas kalambūras, paremtas vietovardžio ir asmenvardžio sąsajomis su vienodai ar panašiai skambančiais bendriniais žodžiais: *Capitol* „Kapitolijus, aukščiausia ir garsiausia iš septynių senovės Romos kalvų, istorinis ir religinis miesto centras“ – *capital* „kapitalinis, labai svarbus“ ir *Brutus* „prieš Cesarį kovojęs Romos politinis veikėjas“ – *brute* „brutalus, žiaurus“. Šis kalambūras vertimo tekste lengvai atkuriamas į jį perkeltų ir adaptuotų vietovardžio *Kapitolis* ir asmenvardžio *Brutas* sąsaja su panašiai skambančiais vadinamaisiais tarptautiniais žodžiais *kapitalinis* ir *brutalu*:

(1)

<i>Act 3 Scene 2</i>	<i>3 veiksmo II scena</i>
HAMLET And what did you enact?	HAMLETAS Kokia gi buvo jūsų rolė?
POLONIUS I did enact Julius Caesar. I was killed i'th' <u>Capitol</u> . <u>Brutus</u> killed me.	POLONIJUS Aš vaidinau Julijų Cezarį ir buvau užmuštas <u>Kapitolyje</u> ; mane nužudė <u>Brutas</u> .
HAMLET It was a <u>brute</u> part of him to kill so <u>capital</u> a calf there. [CW 671]	HAMLETAS Iš jo pusės buvo labai <u>brutalu</u> nužudyti tokį <u>kapitalinį</u> veršį. [R 258]

(Plg. A. Nykos-Nyliūno vertimą: HAMLETAS Ką jūs vaidinate? POLONIJUS Julijų Cezarį; buvau nužudytas Kapitolyje; Brutas mane nužudė. HAMLETAS Juk tai buvo brutalu iš jo pusės nužudyti tokį kapitalinį veršį [H 91])

Daugiau laisvės identiškam kalambūriui vertimo kalba kurti atsiranda tais atvejais, kai nereikia paisyti originalo kalambūro dėmenų ar dėmens formos. Bepigu vertėjui išversti Šekspyro tragedijoje „Romeo ir Džiuljeta“ sąmojus laidančio Merkucijaus sukurtą anglišką kalambūrą, pagrįstą žodžio *love* daugia-reikšmiškumu, nes jo atitikmuo – lietuvių kalbos žodis *meilė* – taip pat turi tas pačias dvi reikšmes (DLKŽ: „stipraus traukimo prie kitos lyties asmens jausmas“ ir *šnek.* „tokiu jausmu mylimas žmogus“), kuriomis yra pagrįstas originalo kalambūras:

(2)

<i>Act I Scene IV</i>	<i>I veiksmas 4 scena</i>
<p>ROMEO Under <u>love</u>'s heavy burden do I sink.</p> <p>MERCUTIO And to sink in it should you burden <u>love</u> – Too great oppression for a tender thing. [CW 341]</p>	<p>ROMEO Sulinkęs po našta galingos <u>meilės</u>.</p> <p>MERKUCIJUS Žiūrėk, jei griūsi, – neprispauski jos: Perdaug sunkus tu šitokiai švelnybei. [R 57]</p>

Lietuvių kalboje, kaip pastebi R. Miliūnaitė, „žaidimui itin pagaulūs veiksmažodžiai, ir tai suprantama, nes jie lietuvių kalboje bene daugiareikšmiškiausi“ (Miliūnaitė 1997, 5). Tokiu lietuvių kalbos veiksmažodžio pagaulumu, pavyzdžiui, kūrybiškai naudojamosi verčiant L. Kerolio (Lewis Carroll) apysakojepasakoje „Veidrodžio karalystėje ir ką Alisa ten rado“ pasitaikiusį kalambūrą (komišką, nutolusį nuo tikrovės anglų kalbos žodžio *bough* kilmės aiškinimą), paremtą ištiktuko *bough-wough* „au au“, kuriuo imituojamas šuns lojimas, ir daiktavardžio *bough* „(medžio) šaka“ sąsaja:

(3)

<p>‘There is the tree in the middle,’ said the Rose. ‘What else is it good for?’</p> <p>‘And what could it do, if any danger came?’ Alice asked.</p> <p>‘It could bark,’ said the Rose.</p> <p>‘It says ‘<u>Bough-wough!</u>’,’ cried a Daisy. ‘That’s why its branches are called <u>boughs</u>.’ (Lewis Carroll)</p>	<p>– Argi mes vienos? Medis auga tarp mūsų, – atsakė Rožė. – Kam daugiau jis čia būtų reikalingas?</p> <p>– Bet ką medis padarytų, jei jums grėstų pavojus? – paklausė Alisa.</p> <p>– Jis pradėtų oje kaip <u>šakotis</u>, – paaiškino Rožė.</p> <p>– Dėl to jo visi ir privengia, – pridūrė Saulutė. [ASŠVK 132]</p>
--	--

Šiame pavydyje, nepaisant to, kad originalo horizontalusis kalambūras yra pakeičiamas vertikaliuoju kalambūru, abi vertimo tekste realizuojamos žodžio *šakotis* reikšmės (DLKŽ „leisti, auginti šakas“ ir *šnek.* „rėkauti, pykti“) yra artimos originalo kalambūro reikšmėms. Dėl to ir nereikia labai nutolti nuo originalo adaptuojant vertimo tekstą ir parengiant tam vertikaliajam kalambūru tinkamą leksinę aplinką.

Toli gražu ne visi vertėjų mėginimai atkurti originalo kalambūrą abiem jo reikšmėmis (ar joms artimomis reikšmėmis) pagrįstu kalambūru yra sėkmingi. Tokio nepavykusio mėginimo pavyzdį randame kitos L. Kerolio apysakos-pasakos – „Alisa stebuklų šalyje“ – vertime:

(4)

<p>‘I dare say you’re wondering why I don’t put my arm round your waist,’ the Duchess said after a pause: ‘the reason is that I’m doubtful about the temper of your flamingo. Shall I try the experiment?’</p> <p>‘He might bite,’ Alice cautiously replied, not feeling at all anxious to have the experiment tried.</p> <p>‘Very true,’ said the Duchess: ‘flamingo and mustard both <u>bite</u>. (Lewis Carroll)</p>	<p>– Turbūt stebiesi, kodėl aš tavęs neapsikabinau? – tarė patylejusi Kunigaikštienė.</p> <p>– Bet, matai, aš abejoju, ar nepiktas tavo flamingas. Gal pabandyti?</p> <p>– Jis gali įkirsti, – atsakė Alisa, anaip tol netrokštanti tokio išbandymo.</p> <p>– Tikra tiesa, – patvirtino Kunigaikštienė, – flamingai ir garstyčios – vieno lizdo paukščiai: abu skaudžiai <u>kerta</u>. [ASŠVK 79]</p>
---	---

Anglų kalbos veiksmažodis *bite* ir lietuvių kalbos veiksmažodis *kirsti* tikrai turi vieną bendrą reikšmę „aštriu daiktu (pvz., snapu) smogti“, o kita originalo kalambūro reikšmė „kašti, graužti, ėsti“, siejama su daiktavardžiu *mustard* „garstyčios“, vertime neišryškėja: angliškai sakoma *mustard bites (the tongue)*, o lietuviškai kalbant apie garstyčias ar apskritai apie aštrius prieskonius paprastai vartojami kiti veiksmažodžiai, dažniausiai sakoma *kandalgraužia (liežuvi)*.

1b. Originalo kalambūro vertimas/keitimas viena iš jo reikšmių (arba jai artima reikšme) pagrįstu kalambūru

Originalo kalambūro vertimas/keitimas viena iš jo reikšmių (arba jai artima reikšme) pagrįstu kalambūru – tai vertimas iš dalies tapačiu/netapačiu kalambūru, viena savo reikšme atliepiančiu originalo kalambūrą. Tokiais atvejais vertėjui visų pirma reikia apsispręsti, kurią iš dviejų originalo kalambūro reikšmių reikia ar galima išlaikyti. Antrojo arba kito dėmens pasirinkimas kalambūru kurti

vertimo kalba – tai jau vertėjo išmonė, kūrybiška pastanga. Kitai vertimo kalba kuriamo kalambūro reikšmei realizuoti tenka keisti jo leksinę aplinką, adaptuoti tekstą.

Štai kalambūriška teksto atkarpa iš Dž. K. Džeromo (Jerome K. Jerome) knygos „Trise valtimi (neskaitant šuns)“, kurioje pašaipiai pasakojama apie keistą barometrą:

(5)

It rises and falls for rain and fine, with much or less wind, and one end is Nly and the other <u>Ely</u> (what <u>Ely</u> got to do with it) ... (Jerome K. Jerome)	Jis kyla ir krinta, lyjant ir giedrojant, pučiant silpnesiam arba stipresniam vėjui; viename gale parašyta „Šr“, kitame „Ryt“ (kodėl <u>ryti</u> , aš nežinau). [TV 55]
--	---

Originale *Nly* ir *Ely* yra neįprastos žodžių *Northerly* „šiaurės, šiaurinis“ ir *Easterly* „rytu, rytinis“ santrumpos. Pastaroji (*Ely*) savo forma sutampa su skliausteliuose minimu seno ir gana garsaus Kembridžo grafystės miesto pavadinimu. Šiuo atveju vertėja turi labai ribotas žodžių žaismo atkūrimo galimybes vertimo kalba: pasaulio šalies pavadinimo santrumpą ir svetimą vietovardį, kuris daugumai lietuvių skaitytojų, galima sakyti, yra neatpažįstamas, netgi aiškiai nesuvoikiamas kaip vietovardis ir kurį, perkėlus į vertimo tekstą, tikriausia reikėtų išnašoje paaiškinti. Įvertinusi kalambūro svarbą šioje originalo atkarpoje ir įsitikinusi, kad vietovardis joje pavartotas tik šiaip dėl pajuokavimo, vertėja nusprendžia, kad jo praleidimas būtų menkas nuostolis, o daug svarbiau yra apskritai išlaikyti kalambūrą. Atliepiant originalo kalambūro pirmo žodžio *Ely* prasmę atitinkama lietuviška santrumpa *Ryt* (suprask: „rytai“), lietuvių kalboje atsiveria galimybė pasirinkti homoforas *ryt* „rytoj“ arba *ryt* „ryti“. Vertėja renkasi veiksmazodį *ryti*, nedviprasmišką, prasmės atžvilgiu kontrastingesnį, su aprašomąja situacija mažiau susijusį žodį, kartu su panašios formos santrumpa *Ryt* tinkamą kalambūrai atkurti.

Originalo kalambūro vertimo/keitimo viena iš jo reikšmių pagrįstu kalambūru pavyzdžių randame ir L. Kerolio apysakų-pasakų vertime. Toliau pateiktame 6 pavyzdyje originalo kalambūras yra pagrįstas anglų kalbos homofonais (bet ne homografais) *lesson* „pamoka“ ir *lessen* „mažėti“, o vertimo tekste jį atliepia kalambūras, pagrįstas lietuvių kalbos paronimais *mažieji* ir *mažėjo*. Taigi abiejų – ir originalo kalambūro, ir vertime atkurto kalambūro – antrojo dėmens reikšmė yra ta pati.

(6)

<p>‘And how many hours a day did you do lessons?’ said Alice, in a hurry to change the subject.</p> <p>‘Ten hours the first day,’ said the Mock Turtle: ‘nine the next, and so on.’</p> <p>‘What a curious plan!’ exclaimed Alice.</p> <p>‘That’s the reason they’re called <u>lessons</u>,’ the Gryphon remarked: ‘because they <u>lessen</u> from day to day.’ (Lewis Carroll)</p>	<p>– O po kiek valandų jūs kasdien mokydavotės? – paklausė Alisa, skubėdama keisti temą.</p> <p>– Dešimt valandų pirmą dieną, – atsakė Netikras Vėžlys, – devynias – antrą, ir taip toliau.</p> <p>– Keista programa! – sušuko Alisa.</p> <p>– Matai, ten mokėsi <u>mažieji</u>, – paaiškino Grifas, – tai ir pamokų kasdien <u>mažėjo</u>. [ASŠVK 85]</p>
--	--

Kitame (7) pavyzdyje originalo kalambūras irgi yra pagrįstas anglų kalbos homofonais (bet ne homografais): veiksmazodžio *address* „kreiptis“ dalyvio forma *addressing* ir veiksmazodžio *dress* „(ap)rengti, puošti“ su priešdėliu *a-*, žymincio būseną ar procesą, dalyvio forma *a-dressing*, o lietuviškas kalambūras yra paremtas skirtingomis žodžio *siausti* reikšmėmis: 1) „supant apdengti“ ir 2) „lakstyti, išdykauoti“ (DLKŽ):

(7)

<p>‘Am I <u>addressing</u> the White Queen?’</p> <p>‘Well, yes, if you call that <u>a-dressing</u>,’ said the Queen. ‘It isn’t <i>my</i> notion of the thing, at all.’ (Lewis Carroll)</p>	<p>– Ar aš turėjau laimės <u>siausti</u> Baltąją Karalienę?</p> <p>– Gal tu ir turėjai laimės kur <u>siausti</u>, – atsakė Karalienė. – Bet čia geriau neišdykauk. [ASŠVK 163]</p>
--	--

Taigi, kuriant kalambūrą vertimo kalba, viena iš jo reikšmių (*siausti* „supant apdengti“) gali nebūtinai visiškai sutapti su originalo kalambūro reikšme (*dress* „(ap)rengti, puošti“), t. y. gali būti parenkamas ir jai artimos reikšmės VK žodis.

Panagrinėkime dar vieną klasikinių ir bene plačiausiai žinomą kalambūrą iš „Alisa stebuklų šalyje“, paremtą anglų kalbos homofonais *tale* „pasakojimas, istorija“ ir *tail* „uodega“:

(8)

<p>‘Mine is a long and sad <u>tale</u>!’ said the Mouse, turning to Alice, and sighing.</p> <p>‘It is a long <u>tail</u>, certainly’, said Alice, looking down with wonder at the Mouse’s tail; ‘but why do call it sad?’ (Lewis Carroll)</p>	<p>– Mano istorija su <u>uodega</u>, ilga ir liūdna! – atsakė Pelė, atsisukus į Alisą, ir giliai atsiduso.</p> <p>– <u>Uodega</u> tikrai ilga, – tarė Alisa, su nuostaba žiūrėdama į Pelės uodegą, – bet kodėl sakote, kad ji liūdna? [ASŠVK 29]</p>
---	--

Vertėjas, stengdamasis vertime išlaikyti bent vieną originalo kalambūro reikšmę ir atkurti jį remdamasis lietuvių kalbos žodžio *uodega* daugiareikšmiškumu, prie žodžio *istorija* priduria prielinksninę frazę *su uodega*. Vis dėlto turbūt reikia pripažinti, kad tokia pasirinktis nelabai tinka kalambūro efektui sukurti, nes su žodžiu *istorija* siejamo žodžio *uodega* kita, perkeltinė reikšmė „kieno nors galas, atsikišusi ar pridėta dalis“ neišryškėja, o ir pats pasakymas *istorija su uodega* dėl jį sudarančių daiktavardžių abejotino semantinio junglumo yra nenatūralus, negyvas.

1c. Originalo kalambūro keitimas ne jo (t. y. kitomis) reikšmėmis pagrįstu kalambūru

Originalo kalambūras vertime gali būti atliepiamas ir ne jo (t. y. ne originalo kalambūro) reikšmėmis pagrįstu kalambūru. Kitų reikšmių žodžių paiešką kalambūru kurti vertimo kalba lemia ir riboja originalo kalambūro kontekstas. Primygtinai siekiant kurioje nors vertimo teksto atkarpoje sukurti kalambūrą, visų pirma gali būti žvalgomasi į originalo kalambūro leksinės aplinkos arba verbalinio konteksto žodžių reikšmes.

Štai „Hamleto“ V veiksme į Daniją grįžęs Hamletas kapinėse kalbasi su jo neatpažinusi duobkasiu apie jaunąjį Hamletą, kuris „išėjo iš proto“ ir buvo išsiųstas į Angliją.

(9)

<i>Act 5 Scene 1</i>	<i>5 veiksma 5 scena</i>
FIRST CLOWN	PIRMAS DUOBKASYS
Faith, e'en with <u>loſing hiſ wiſ.</u>	O taip, kad ėmė ir išėjo iš proto.
HAMLET	HAMLETAS
Upon what <u>ground</u> ?	Vadinasi, jis galutinai išsikraustė?..
FIRST CLOWN	PIRMAS DUOBKASYS
Why, here in Denmark. [CW 683]	Ne, jis niekur nesikraustė, jis pakvaišo čia pat, Danijoje; [R 326]

Originale Hamletas klausia „Upon what ground?“ („Kodėl?“, pažodžiui „Kokiu pagrindu?“). Kauštelėjęs duobkasis, išgirdęs šioje frazėje žodį *ground*, jį supranta iškreiptai, tiesiogine jo prasme „žemė, vieta“, todėl ir atsako ne į klausimą *kodėl*, o į klausimą *kur*: „Why, here in Denmark“ („Na, čia, Danijoje“). Tai vertikalūs kalambūras, nes žodis *ground* šioje teksto atkarpoje pavartojamas vieną

kartą. Vertime Hamletas, išgirdęs duobkasio žodžius, perklausia ir vietoj išgirsto frazeologizmo *išėjo iš proto* ketindamas pavartoti sinonimišką frazeologizmą *išsikraustė iš proto* suspėja pasakyti tik žodį *išsikraustė*, kurį duobkasis tuoj pat supranta ne perkeltine, o tiesiogine prasme („jis niekur nesikraustė“). Taigi, šiuo atveju vertikalusis kalambūras pakeičiamas horizontaliuoju kalambūru, pagrįstu iš originalo kalambūro betarpiško konteksto, t. y. jo leksinės aplinkos, parinkto žodžio skirtingomis reikšmėmis. Pasirenkant kitokios reikšmės žodžius kalambūru kurti tenka atitinkamai adaptuoti vertimo tekstą.

Tais atvejais, kai originalo tekste iš esmės svarbiau yra ne tai, kokiais žodžiais žaidžiama, o kad jais apskritai būtų žaidžiama, kūrybiškumas yra svarbesnis negu tikslumas. Nerasdamas kalambūru kurti tinkamų VK žodžių originalo kalambūro leksinėje aplinkoje, vertėjas žengia dar vieną žingsnį, ryžtasi ją modifikuoti, keisti. Atitoldamas nuo originalo, jis įgyja daugiau laisvės kūrybiškai panaudoti VK leksines išgales kalambūru kurti vertimo kalbą. Bene geriausias ir įspūdiniausias pavyzdys yra iš L. Kerolio „Vaidrodžio karalystėje ir ką Alisa ten rado“:

(10)

<p>‘Can you answer useful questions?’ she said. ‘How is <u>bread</u> made?’</p> <p>‘I know that!’ Alice cried eagerly. ‘You take some <u>flour</u> – ‘</p> <p>‘Where do you pick the <u>flower</u>?’ the White Queen asked. ‘In a garden, or in the hedges?’</p> <p>‘Well, it isn’t picked at all,’ Alice explained. ‘It’s <u>ground</u> –’</p> <p>‘How many acres of <u>ground</u>?’ said the White Queen. (Lewis Carroll)</p>	<p>– Ar nutuoki ką nors apie valgių gaminimą? – paklausė ji. – Iš ko kepami pyragaičiai?</p> <p>– Žinau! – sušuko užsidegusi Alisa. – Cukrus, sviestas, kiaušinis...</p> <p>– Kur <u>sviestas</u> kiaušinis? Į žemę ar į sieną?</p> <p>– Niekas nesviedžia, – aiškino Alisa, – o <u>viską išmaišo</u>...</p> <p>– Greita tu imti <u>viską iš maišo</u>! – tarė Baltoji Karalienė. [ASŠVK 216]</p>
---	---

Šiame pavyzdyje originalo kalambūrai yra pagrįsti dviem anglų kalbos homonimų poromis: *flour* „miltai“ – *flower* „gėlė“ (homofonai, bet ne homografai) ir *ground* „malamas“ (veiksmažodžio *grind* būtojo laiko dalyvio forma) – *ground* „žemė“ (homofonai ir homografai). Vertimo kalba sukurtuose kalambūruose randame visai kitas denotatines reikšmes turinčias homoformas: daiktavardį *sviestas* „iš grietinės gaminami riebalai“ – veiksmažodžio *sviesti* dalyvio forma *sviestas* ir homoniminius žodžių junginius *viską išmaišo* – *viską iš maišo*. Kad šių žodžių vartojimas šioje vertimo teksto atkarpoje būtų motyvuotas, atitinkamai pakeista pokalbio tema (vertime kalbama apie tai, iš ko kepami pyragaičiai, o ne

bread „duona“), bet toks situacijos ir leksinės aplinkos pakeitimas visai netrikdo tolesnės pasakojimo tėkmės. Svarbiausia yra tai, kad pragmatiniu, t. y. stilistinio efekto, atžvilgiu lietuviški kalambūrai nustebina skaitytoją netikėtomis asociacijomis ne mažiau kaip paties L. Kerolio išmonė žaidžiant anglų kalbos žodžiais.

Galiausiai tais atvejais, kai originalo kalambūrą sudarančių žodžių reikšmės yra visiškai atsietos nuo platesnio konteksto, kai kalambūras tam tikroje originalo teksto atkarpoje vartojamas tik kaip kalambūro pavyzdys, vertime jis gali būti pakeistas bet kokiais VK žodžiais pagrįstu kalambūru, netgi plačiai žinomu ir enciklopedijose bei žodynuose dažnai pateikiamu tipišku lietuviško kalambūro pavyzdžiu, kaip šioje ištraukoje iš Marko Hedono (Mark Haddon) romano „Tas keistas nutikimas šuniui naktį“, atskleidžiančio savitą vaiko, sergančio reta autizmo forma, pasaulėjautą:

(11)

<p>This will not be a funny book. I cannot tell jokes because I do not understand them. Here is a joke, as an example. It is one of Father's.</p> <p style="text-align: center;">His face was drawn but the curtains were real.</p> <p>I know why this is meant to be funny. I asked. It is because <i>drawn</i> has three meanings, and they are 1) drawn with a pencil, 2) exhausted, and 3) pulled across a window, and meaning 1 refers both to the face and the curtains, meaning 2 refers only to the face, and meaning 3 refers only to the curtains. (Mark Haddon)</p>	<p>Ši knyga nebus juokinga. Aš nemoku pokštauti, nes nesuprantu juokų. Pateikiu juokingo pasakymo pavyzdį. Tai vienas iš Tėvo posakių:</p> <p style="text-align: center;">Ne tavo kiškis, ne tu ir kiškis.</p> <p>Žinau, kodėl šis posakis laikomas juokingu. Aš paklausiau. Todėl, kad <i>kiškis</i> šiame tekste iš tikrųjų yra pavartotas dviejų skirtingų žodžių reikšmėmis ir reiškia: 1) toks gyvūnas, 2) veiksmazodžio <i>kištis</i> liepiamosios nuosakos antrasis asmuo. 1-ojoje sakinio dalyje vartojamas žodis reiškia gyvūną, o 2-ojoje atsiranda painiava: gali manyti, kad jei gyvūnas ne tavo, tai tu ir nesi gyvūnas. Bet iš tikrųjų norima pasakyti, kad nekištum nosies, kur nereikia. [TKNŠN 15]</p>
---	--

Kaip matome, toks laisvas angliško kalambūro pakeitimas lietuvišku kalambūru neišvengiamai privertė vertėją atsisakyti teksto atkarpos, kurioje aiškinamas originalo kalambūras, ir pakeisti ja savo sukurtu pasirinkto lietuviško kalambūro aiškinimu.

Apibendrinant visus tris originalo kalambūro vertimo (ar keitimo) kalambūru būdus, galima daryti išvadą, kad aptartieji trys būdai rodo laipsnišką atitolimą arba atsitraukimą nuo originalo kalambūro dėmenų reikšmių. Kuo labiau ati-

tolstama nuo originalo kalambūro arba jo konteksto reikšmių, tuo labiau vertime tenka keisti, adaptuoti kalambūro verbalinį kontekstą, kad jis būtų tinkamas vertimo kalba kuriamo kalambūro reikšmėms realizuoti.

2. KALAMBŪRO VERTIMAS NE KALAMBŪRU

Nepavykus originalo kalambūro išversti ar atkurti kalambūru arba pakeisti jį kitokiu kalambūru, savaime suprantama, kad su juo susijusi vertimo teksto atkarpa praranda originalui būdingą žaismingumą. Tačiau (atmetus kraštutinius atvejus, kai tokia teksto atkarpa vertime kartais ištiesai praleidžiama) vis tiek joje reikia išlaikyti originalo kalambūrą sudarančių žodžių reikšmes, nes jos yra vienaip ar kitaip susijusios su tos teksto atkarpos prasme. Vertimo praktika rodo, kad tokiais atvejais vertime paprastai a) perteikiamos abi originalo kalambūro reikšmės arba b) tik viena iš jų.

2a. Abiejų originalo kalambūro reikšmių perteikimas vertime

Pirmoji galimybė labiausiai priklauso nuo originalo kalambūro tipo ir jo reikšmių svarbos su juo susijusioje teksto atkarpoje. Štai, pavyzdžiui, lietuviškame vertime išnykus Romeo lūpose skambėjusio horizontaliojo kalambūro, pagrįsto anglų kalbos homonimais (homofonais, bet ne homografais) *sole* „padas, puspadis“ ir *soul* „siela, širdis“ žaismui, VK žodžiais *padas* ir *širdis* vis tiek išlaikomos abi originalo kalambūro reikšmės, nes jos abi yra svarbios šioje teksto atkarpoje esamai antitezei:

(12)

<i>Act I Scene 4</i>	<i>I veiksmo IV scena</i>
MERCUTIO Nay, gentle Romeo, we must have you dance.	MERKUCIJUS Ne, tau pašokt vis viena teks, Romeo.
ROMEO Not I, believe me. You have dancing shoes With nimble <u>soles</u> ; I have a <u>soul</u> of lead So stakes me to the ground I cannot move. CW 341]	ROMEO Iš tikro negaliu. Bateliai jūsų – Lengvučiais <u>padais</u> ; mano gi <u>širdis</u> Lyg švino gabalas prie žemės traukia, Aš pajudėti neturiu jėgų. [R 57]

Kitame pavyzdyje (iš L. Kerolio „Veidrodžio karalystėje ir ką Alisa ten rado“) randame vertikalųjį kalambūrą, pagrįstą daugiareikšmiu žodžiu *bed*, kurio reikšmėmis „lysvė“ ir „lova, guolis, patalas“ žaidžiama teksto atkarpoje pavartojus jį

tik vieną kartą, bet jo leksinė apsuptis parenkama tokia, kad formaliai realizuojama viena reikšmė, o aliuzija daroma į antrą:

(13)

'In most gardens,' the Tiger-lily said, 'they make the <u>beds</u> too soft – so that the flowers are always asleep.' (Lewis Carroll)	– Daugumoje sodų, – paaiškino Tigrinė Lelija, – <u>lysvės</u> minkštos <u>kaip patalai</u> ir gėlės visą laiką miega. [ASSVK 132]
---	---

DLKŽ yra įtraukta žodžio *lova* tarminė reikšmė „lysvė, ežia“ (pvz., *Pasėjau lovą agurkų*), bet ji realiai bendrinės kalbos vartosenoje nefunkcionuoja. Atmetus galimybę pasirinkti šį žodį identiškam vertikaliajam kalambūriui kurti vertimo kalba, pirmoji originalo kalambūro reikšmė perteikiama VK žodžiu *lysvė*, o antroji (t. y. aliuzinė) žodžio *bed* reikšmė „lova, guolis, patalas“, kuria originale pabrėžiama nusakomo objekto ypatybė (lysvių minkštumas), nors ir nėra tokia svarbi viso sakinio prasmės požiūriu, vertime irgi realizuojama pridedamu palyginimu *kaip patalai*.

Abiejų originalo kalambūro reikšmių perteikimą vertime taip pat iliustruoja kai kurie kiti toliau pateikiami ir kitais aspektais aptariamais pavyzdžiais (žr. 16 ir 18 pavyzdžius).

2b. Vienos originalo kalambūro reikšmės perteikimas vertime

Tik viena originalo kalambūro reikšmė vertime paprastai išlaikoma tais atvejais, kai pasitaiko vertikalūs kalambūras ir kai viena iš jo reikšmių nėra tokia svarbi, kad jos nerealizavus vertime būtų sutrikdyta pasakojimo tėkmė ar teksto prasmė. Panagrinėkime pavyzdį iš amerikiečių rašytojos Harper Li (Harper Lee) romano „Nežudyk strazdo giesmininko“ („To Kill a Mockingbird“):

(14)

One afternoon a month later Jem was ploughing through Sir Walter <u>Scout</u> , <u>as Jem</u> <u>called him</u> , and Mrs Dubose was correcting him at every turn, when there was a knock at the door. [KMB 115]	Praėjo visas mėnuo, ir vieną gražią dieną, kai Džemis plūkėsi toliau su Valteriu <u>Skotu</u> , o misis Djuboz taisinėjo kiekvieną jo sakinį, kažkas pasibeldė į duris. [NSG 130]
--	---

Originalo skaitytojui, žinančiam, kad Džemis, atlikdamas savotišką bausmę už savo vaikišką nusikaltimą (nukapojo gėles užgaulios sergančios kaimynės darželyje), turėjo jai skaityti Valterio Skoto (Walter Scott) romaną „Aivenhas“ ir kad pasakotojos – Džemio sesutės Džinos Luizos – šeimyninė pravarde yra *Scout* „skautas“, šis sakinytis gali sukelti šypsena. Atrodytų, kad tokiais pačiais paroni-

miniais ryšiais grindžiama žodžių pora – *Skotas* ir *Skautas* – lengvai būtų galima sukurti kalambūrą ir lietuvių kalba. Tačiau lietuviško vertimo skaitytojas jau nuo pirmų romano skyrių žino, kad Džina Luiza yra pravardžiuojama *Paukštelis* (tokia vertėjos pasirinktis!), o žodžiai *Paukštelis* ir *Skotas* lietuvių kalboje nėra panašios formos, kuri sieja žodžius *Scout* ir *Scott* originale. Taigi, vertėjai teko numoti į Valteriui Skotui Džemio duotą pravardę, paminėti tik tikrąją rašytojo pavardę ir dėl to praleisti po jos einantį paaiškinimą (*as Jem called him*).

Dar verta prisiminti ir jau nagrinėtą vertikalųjį kalambūrą (iš „Hamleto“), paremtą žodžio *ground* dviprasmiškumu (žr. 9 pavyzdį), kadangi turime dar vieną jo lietuviško vertimo variantą. Pastarajame jis yra išverstas ne kalambūru, o išlaikant vertimo tekste tik vieno jo dėmens (*ground* „priežastis, pagrindas“) reikšmę.

(15)

FIRST CLOWN Faith, e'en with losing his wits.	PIRMASIS KAIMIETIS Gi ėmė ir išėjo iš proto.
HAMLET Upon what <u>ground</u> ?	HAMLETAS <u>Kodėl</u> jis pamišo?
FIRST CLOWN Why, here in Denmark. [CW 683]	PIRMASIS KAIMIETIS Todėl, kad čia Danija. [H 158]

Kaip matome, toks vertimo būdas (lyginant su aptartuoju 9 pavyzdyje) yra susijęs ne tik su kalambūro sukuriama komiško efekto praradimu, bet ir su tam tikrais prasmės nuostoliais: pirmojo kaimiečio (duobkasio) atsakymo į Hamleto klausimą prasmė iškreipiama ir skamba pernelyg tiesmukiškai.

Tik vienos originalo kalambūro reikšmės perteikimą vertimo tekste rodo ir kai kurie kiti toliau pateikiami ir kitais aspektais aptariamai pavyzdžiai (žr. 17 ir 19 pavyzdžius).

3. KALAMBŪRO VERTIMO NE KALAMBŪRU DALINIO KOMPENSAVIMO BŪDAI

Vertimo praktika rodo, o vertimo teorija patvirtina, kad ir kalambūrai būdingo efekto praradimas, ir prasmės nuostoliai, susiję su originalo kalambūro vertimu ne kalambūru, gali būti tam tikrais būdais bent iš dalies kompensuojami. To efekto praradimas paprastai kompensuojamas kitomis, kalambūrai artimomis retorinėmis ar stilistinėmis priemonėmis, o prasmės nuostoliai – redakcinio ar leidybinio pobūdžio priemonėmis.

3a. Retorinės ar stilistinės kompensavimo priemonės

D. Delabastita taip pat pripažįsta galimybę originalo kalambūrą vertime perteikti kalambūrai artimomis retorinėmis priemonėmis, tokiomis kaip pakartojimas, aliteracija, rimas, ironija, paradoksas ir pan., kuriomis siekiama bent iš dalies atkurti originalo kalambūro stilistinį efektą, o joms bendrai apibūdinti siūlo anglišką terminą *punoid* (Delabastita 1993). Pastebėta, kad kai kurios iš išvardytų priemonių iš tikrųjų yra naudojamos verčiant angliškus kalambūrus ir į lietuvių kalbą.

Aliteracijos naudojimą iliustruojančiu pavyzdžiu gali būti JAV advokatų mėgiamo aforistinio posakio, ne kartą aptinkamo Džono Grišemo (John Grisham) trileriuose, vertimas:

(16)

<p><u>Loose</u> tongues <u>lose</u> suits. (John Grisham)</p> <p>“<u>Loose</u> tongues <u>lose</u> suits.” That was Mr. Bendini’s motto... (John Grisham)</p>	<p><u>Palaidas</u> liežuvis – byla <u>pralaimėta</u>. [MBK 153]</p> <p>– „<u>Plepiei</u> <u>pralaimi</u> bylas“ – toks buvo misterio Bendinio šūkis ... [F 83]</p>
---	--

Kaip matote, abiejuose vertimuose angliško kalambūro, pagrįsto anglų kalbos paronimais *loose* „palaidas“ ir *lose* „pralaimėti“, abi reikšmės atitinkančių lietuvių kalbos žodžius (*palaidas* ir *pralaimėta*) arba jiems artimos reikšmės žodžius (*plepiei* ir *pralaimi*) sieja aliteracija, kuria bent iš dalies atkuriamas šiam posakiui originalo kalba kalambūro suteikiamas efektas.

Originalo kalambūro efekto atkūrimo pasitelkiant **rimą** pavyzdį randame šioje L. Kerolio apysakų-pasakų vertimo atkarpoje:

(17)

<p>‘Only mustard isn’t a bird,’ Alice remarked.</p> <p>‘Right as usual,’ said the Duchess: ‘what a clear way you have of putting things!’</p> <p>‘It’s a mineral, I <i>think</i>,’ said Alice.</p> <p>‘Of course it is,’ said the Duchess, who seemed ready to agree to everything that Alice said; ‘there’s a large mustard-<u>mine</u> near here. And the moral of that is – “The more there is of <u>mine</u>, the less there is of yours”’.</p> <p>(Lewis Carroll)</p>	<p>– Bet garstyčios – ne paukštis, – suabejojo Alisa.</p> <p>– Visai teisingai, – tarė Kunigaikštienė.</p> <p>– Kaip taikliai pasakei!</p> <p>– Man rodos, tai mineralas, – pridūrė Alisa.</p> <p>– Aišku, mineralas, – sutiko Kunigaikštienė, matyt, pasiruošusi pritarti viskam, ką tiktai Alisa pasakys. – Netoliese yra didelė garstyčių kasykla. O moralas čia tinka toks: „Giliau <u>kasi</u>, daugiau <u>rasi</u>“.</p> <p>[ASŠVK 79]</p>
--	--

Vertimo teksto atkarpoje, kuri siejasi su originalo kalambūru, pagrįstu homonimais *mine* „kasykla“ ir *mine* „mano“, žodžiu *kasykla* atliepiama tik pirmojo homonimo reikšmė. Prarastas kalambūro efektas bent iš dalies yra atkuriamas rimuojamais kitokios prasmės moralo (plg. jo tikslų vertimą „Kuo daugiau mano, tuo mažiau tavo“) žodžiais *kasi* ir *rasi*, iš kurių pirmasis dar turi ir sąsają su žodžiu *kasykla* (jie yra tos pačios šaknies žodžiai).

3b. Redakcinio (ar leidybinio) pobūdžio priemonės

Redakcinio (ar leidybinio) pobūdžio priemonės (angl. *editorial/publishing techniques*) sudaro įvairios išnašos arba vertėjo pastabos, paaiškinimai, komentarai verstinio teksto puslapyje apačioje ar verstinės knygos gale ar net pačiame vertimo tekste skliausteliuose. Daugelis vertimo teoretikų mano, kad tokių metatekstinių priemonių, siejamų su žodžių žaismo vertimu, apskritai reikia vengti, jas laiko vertėjo silpnybės ar pasidavimo apraiška (pvz., žr. Osimo 2004). Anot Umberto Eko (Umberto Eco), vertėjo pastaba išnašoje yra *ultima ratio*, paskutinė priemonė, kurios imdamasis jis pripažįsta arba patvirtina savo nesėkmę.

Kita vertus, savaime suprantama, kad vertėjas negali būti visagalis, lengvai įveikiantis visus OK ir VK savitumo sąlygojamus vertimo sunkumus. Todėl pasitaiko kalambūrų vertimo atveju, kai redakcinio ar leidybinio pobūdžio priemonių neišvengiama, kai jos yra pateisinamos ir būtinos siekiant, kad dėl atsirandančių prasmės nuostolių nebūtų trikdomas skaitytojo pasitikėjimas teksto prasmingumu. Pasak D. Delabastitos, gali būti skiriami trys su žodžių žaismu susijusių vertėjo pastabų ar paaiškinimų tipai: 1) žodžių žaismo originale komentavimas; 2) vertimo teksto komentavimas, kai vertėjas baiminasi, kad jo vertimas nepakankamai efektyvus; 3) originalo ir vertimo atitikties komentavimas, pastabos, aiškinančios konkretaus žodžių žaismo neišverčiamumą arba kokiu būdu ir kodėl tas kalambūras buvo išverstas kitokiu kalambūru (Delabastita 1993).

Beveik visų išvardytų tipų pavyzdžių galima rasti ir lietuviškuose vertimuose. Vieni vertėjai savo pastabas ar paaiškinimus pradeda pabrėždami originalo kalambūro neišverčiamumą. Pavyzdžiui, 1963 m. išleisto Šekspyro „Raštų“ IV tomo gale pateiktuose „Paaiškinimuose“ skaitome tokius komentarus: „*Originale čia sunkiai išverčiamas kalambūras.*“ (p. 334) arba „*Originale neišverčiamas žodžių žaismas, paremtas žodžiais...*“ (p. 343). Kiti vertėjai tiesioginių užuominų apie neišverčiamumą vengia tenkindamiesi paprasta fraze *žodžių žaismas*. Dar kiti tiesiog, be jokių įžangų, aiškina vertimo tekste žvaigždute pažymėtus žodžius.

Originalo horizontaliojo kalambūro vertimo ne kalambūru atveju vertėjo pastabą žyminti žvaigždutė vertimo tekste paprastai yra dedama po VK žodžio, atliepančio originalo kalambūro antrąjį dėmenį, o išnašoje paaiškinama jo sąsaja su VK žodžiu, atliepančiu originalo kalambūro pirmąjį dėmenį, pvz., šioje ištraukoje iš J. Irvingo romano „Ketvirtoji ranka“:

(18)

<p>That was interesting to Wallingford, too, but not to the people in the newsroom in New York; they said they were “sick of religion”. Patrick’s news editor informed him that they had run too many religious stories lately. What a <u>dick</u>, Wallingford thought. It didn’t help that the news editor’s name was <u>Dick</u>. (John Irving)</p>	<p>Tai irgi buvo įdomu Volingfordui, bet ne žinių redakcijos darbuotojams Niujorke, kuriuos jau „vemtė vertė nuo religijos“. Žinių redaktorius Patrikui pasakė, kad pastaruoju metu jie rodė per daug reportažų apie visokius tikėjimus. „Koks <u>mulkis!</u>“ – pagalvojo Volingfordas. Redaktorius, beje, buvo vardu <u>Dikas</u>*. * Dick – mulkis (<i>angl.</i>) [KR 15–16]</p>
--	---

Originalo vertikaliojo kalambūro vertimo ne kalambūru atveju vertėjo pastabą žyminti žvaigždutė paprastai yra dedama po VK žodžio, perteikiančio pirmąją kalambūro reikšmę, o išnašoje paaiškinama ir antroji („aliuzinė“) reikšmė, kad vertimo skaitytojas suprastų jos sąsaja su kontekstu, pvz., šiame gydytojo ir paciento dialogo apie plaštakos persodinimo operaciją tame pačiame J. Irvingo romane:

(19)

<p>– Ieškodamas geros plaštakos labai nepaskubėsi, – pasakė Zajoncas. – Moters man gal nepatiktų ... ar kokio senio, – garsiai pagalvojo Patrikas. – Surasti <u>tinkamą*</u> plaštaką – mano darbas, – tarė daktaras Zajoncas. – Reikia kairės, – priminė jam Volingfordas. – Žinoma! Kalbu apie tinkamą donorą. *Žodžių žaismas: <i>right (angl.)</i> – 1) tinkamas, 2) dešinys. [KR 61]</p>

Aptariant su žodžių žaismu susijusias vertėjo pastabas, dar iškyla jų pateikimo vietos pasirinkimo klausimas. Dažniausiai jas randame išnašoje puslapio apačioje (žr. 18 ir 19 pavyzdžius). Tačiau pasitaiko atvejų, kai vertėjas nevengia savo pastabas, susijusias su žodžių žaismo aiškinimu, skliausteliuose įterpti ir į vertimo tekstą, pvz.:

(20)

Beje, džiaugiausi sužinojęs, kad tos užteigos „praterijų“ pavadinimą gavo nuo jų savininko <u>Prato</u> pavardės. O man visuomet atrodė, kad tos vietos taip vadinamos dėl to, jog ten gali padėti savo <u>plačiąją</u> (originale neišverčiamas žodžių žaismas: angl. <i>prat</i> – sėdynė, subinė. <i>Vert. past.</i>) ir valgyti. [PC 33]

Vargu, ar toks atviras vertėjo kišimasis savo pastabomis tiesiai į romano vertimo tekstą yra pateisinamas ar būtinas. Jo negalima laikyti vertimo norma. Tiesa, metatekstinių vertėjo intarpų skliausteliuose kartais pasitaiko lietuviško „Alisos“ vertimo tekste, ypač tais atvejais, kai vertėjas suabejoja, ar jo pasirinktis yra pakankamai prasminga verčiant žodžių žaismą, kuris angliškai yra vadinamas *malapropism* (netinkamos reikšmės, bet panašios formos žodžio vartojimas tekste), pavyzdžiui:

(21)

‘Hadn’t time,’ said the Gryphon: ‘I went to the Classsics master, though. He was an old crab, <i>he was.</i> ’	– Nebuvo laiko tokiems dalykams, – tarė Grifas. – Bet aš mokiausi klasikinėje gimnazijoje. Ir mums dėstė senas Krabas.
‘I never went to him,’ the Mock Turtle said with a sigh: ‘he taught <u>Laughing</u> and <u>Grief</u> , they used to say.’ (Lewis Carroll)	– Man pas jį neteko mokytis, – atsiduso Netikras Vėžlys. – Sako, kad jis dėstė <u>lenktynes</u> ir <u>greitį</u> . („Lotynų ir graikų“, – sumojo Alisa.) [ASŠVK 85]

Baimindamasis, kad pasirinkti VK žodžiai *lenktynės* ir *greitis* (beje, ne tokie taiklūs kaip anglų kalbos *laughing* „juokas“ ir *grief* „bėda, vargas“, kuriais daroma aliuzija į žodžius *Latin* ir *Greek*), būdami nepakankamai panašūs savo forma į šioje situacijoje numanytinus žodžius *lotynų* ir *graikų*, gali nesukelti laukiamo aliuzijos efekto, vertėjas pačiame vertimo tekste šalia skliausteliuose pridėda stiliškai priderintą paaiškinamąjį intarpą („*Lotynų ir graikų*“, – sumojo Alisa.), kurį vertimo skaitytojas gali priskirti ir pačiam autoriui. Tokio žanro kūrinyje tokiais atvejais tokie intarpai galbūt ir priimtini. Be to, reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad šioje vertimo teksto atkarpoje žodžiai *lenktynės* ir *greitis* yra išretinti. Tai irgi yra tam tikra grafinė, leidybinio pobūdžio priemonė, dažnai (deja, nuosekliai) šioje verstinėje knygoje vartojama žodžio žaismui apskritai, o ypač kalambūrams žymėti.

Redakcinio pobūdžio pastabų būtinumas ar tinkamumas, jų pobūdis ir pateikimo vieta priklauso nuo teksto rūšies (tipo) ir paties kalambūro funkcijos bei jo reikšmių svarbos konkrečioje teksto atkarpoje. Pavyzdžiui, vartant L. Kero-

lio apysakų-pasakų lietuviškojo leidimo puslapius nė su žiburiu nerasi išnašų su vertėjo pastabomis apie žodžių žaismą ar jo neišverčiamumą, nors visas „Alisos“ tekstas, anot lydimojo straipsnio „Ant ko jos sviestas kiaušinis iš maišo“ autoriaus K. Urbos, yra panašus į „beprasmybių, pokštų, absurdo, smagumų kratinį“ (Urba 2000, 236). Verčiant tokį kūrinį ir siekiant atkurti jo bendrą išpūdį vertimo kalba, neretai svarbiau yra ne tai, kokiais žodžiais žaidžiama, o kad jais apskritai kuo daugiau būtų žaidžiama. Skaityti „Alisą“ lietuviškai su puslapių apačioje pateiktomis išnašomis, kuriose aiškinamas originalo žodžių žaismo neišverčiamumas, būtų gryna nuobodybė.

Apibendrinant galima teigti, kad angliški kalambūrai į lietuvių kalbą yra verčiami gana įvairiais būdais. Ta įvairovė, atspindinti mūsų vertėjų patirtį, jų sumanumą užčiuopti tas kalambūrų kūrimo išgales, kurių turi lietuvių kalba, yra ne mažiau išpūdinga negu ta, kurią yra atskleidę anglišku kalambūrų vertimo į kitas kalbas tyrinėtojai.

LITERATŪRA

- Armalytė, O., Pažūsis, L. 1990. *Vertimo teorijos pradmenys*. Vilniaus universitetas.
- Bučiuotė, D. 2006. *Žodžių žaismo vertimo iš prancūzų kalbos pavyzdžiai*. Pranešimas, skaitytas 2006-04-27 LLVS seminare „Žodžių žaismo vertimas“ (LLVS tinklavietė).
- Čepaitis, V. 2006. *Žodžių žaismo vertimo pavyzdžiai iš James Thurber knygos THE WHITE DEER – „Baltoji stirna“*. Paruošta LLVS seminarui „Žodžių žaismo vertimas“ 2006-04-27 (LLVS tinklavietė).
- Delabastita, D. 1993. *There's a Double Tongue. An investigation into the translation of Shakespeare's wordplay with special reference to Hamlet*. Amsterdam, Rodopi.
- Delabastita, D. 1997. *Introduction. Essays on Punning and Translation*. St.Jerome Publishing.
- Gaivenis, K., Keinys, S. 1990. *Kalbotyros terminų žodynas*. Kaunas: Šviesa.
- Gottlieb, H. 1997. *You Got the Picture? On the Polysemiotics of Subtitling Wordplay*. Traductio: Essays on Punning and Translation. Manchester and Namur, St.Jerome Publishing & Presses Universitaires de Namur.
- Heibert, F. 1993. *Das Wortspiel als Stilmittel und seine Übersetzung: am Beispiel von sieben Übersetzungen des "Ulysses" von James Joyce*. Tübingen: Gunter Narr.
- Manini, L. 1996. *Meaningful Literary Names: Their Forms and Functions, and their Translation*. The Translator – Studies in International Communication 2 (2), Special Issue: Wordplay & Translation. Manchester: St Jerome, 161–178.
- Mikutytė, J. 2006. *Žodžių žaismo iš Lewis Carroll „Alisa stebuklų šalyje“ vertimo į lietuvių, rusų ir vokiečių kalbas pavyzdžiai*. Pranešimas, skaitytas 2006-04-27 LLVS seminare „Žodžių žaismo vertimas“ (LLVS tinklavietė).
- Miliūnaitė, R. 1997. *Žodžių žaismas*. Gimtoji kalba, 1997, Nr. 11, 3–8.

- Newmark, P. 1988. *A Textbook of Translation*, Prentice Hall.
- Offord, M. 1997. *Mapping Shakespeare's Puns in French Translations*. Essays on Punning and Translation. Edited by Dirk Delabastita. St Jerome Publishing, 233–260.
- Osimo, B. 2004. *Translation Course* (http://courses.logos.it/pls/dictionary/linguistic_resources.traduzione_en).
- Pažūsis, L. 2006. *Kalambūry vertimas iš anglų kalbos į lietuvių kalbą*. Pranešimas, skaitytas 2006-04-27 LLVS seminare „Žodžių žaismo vertimas“ (LLVS tinklavietė).
- Petrauskas, V. 1980. *Teksto analizė ir sintezė*. Meninio vertimo problemos (straipsnių rinkinys). Vilnius, Vaga, 131–146.
- Repečka, S. 2006. *Žodžių žaismo vertimo pavyzdžiai Jameso Joyce's romane „Ulisas“* (vertimus į kitas kalbas parinko Jurgita Mikutytė). Pranešimas, skaitytas 2006-04-27 LLVS seminare „Žodžių žaismo vertimas“ (LLVS tinklavietė).
- Rimkutė, E. 2002. *Homoformos dabartinės lietuvių kalbos tekstyne*. Lituanistica, Nr. 2(50), 86–101 (taip pat žr. <http://donelaitis.vdu.lt/publikacijos/L-086.pdf>).
- Schröter, Th. 2005. *Shun the Pun, Rescue the Rhyme? The Dubbing and Subtitling of Language-Play in Film*. Karlstad University Studies.
- Spanakaki, K. 2007. *Translating Humor for Subtitling*. Translation Journal, vol. 11, No. 2.
- Stanley, E. G. 2001. *Playing upon words*. II. Neuphilologische Mitteilungen. 102:4, 451–468.
- Urba, K. *Ant ko jos sviestas kiaušinis iš maišo*. – Lewis Carroll. *Alisa stebuklų šalyje ir Veidrodžio karalystėje*, Alma littera, 2000, 234–238.
- Vinogradov, V. S. 2006. *Perevod. Obščije ir leksičeskije voprosi*. Moskva: Knižnij dom Universitet.
- Wynne-Davies, M. 1990. *Prentice Hall Guide to English Literature: the New Authority on English literature*. Edited by Marion Wynne-Davies. New York: Prentice Hall.

ŠALTINIAI

- ASŠVK – Lewis Carroll. *Alisa stebuklų šalyje ir Veidrodžio karalystėje*. Alma littera, 2000; iš anglų k. vertė Kazys Grigas ir Julija Lapienytė.
- CW – William Shakespeare. *The Complete Works*. Compact edition. General editors Stanley Wells and Gary Taylor. Clarendon press, Oxford, 1988.
- DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
- F – John Grisham. *Firma*. Eugrimas, 2000 (Vilspa, 1997); iš anglų k. vertė Romualdas Petraitis.
- H – William Shakespeare. *Hamletas*. Baltos lankos, 1999; iš anglų kalbos vertė Alfonsas Nyka-Nyliūnas.
- J – John Banville. *Jūra*. Jotema, 2007; iš anglų k. vertė Jonas Čeponis.
- KMB – Harper Lee. *To Kill a Mockingbird*. Penguin Books, 1962.
- KR – John Irving. *Ketvirtoji ranka*. Alma littera. 2003. Iš anglų kalbos vertė Daiva Daugirdienė.
- LKE – Vytautas Ambrazas, Aleksas Girdenis, Kazys Morkūnas, Algirdas Sabaliauskas, Vincas Urbutis, Adelė Valeckienė, Aleksandras Vanagas. *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Paren-

- gė Kazys Morkūnas. Redagavo Vytautas Ambrazas. Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999.
- MBK – John Grisham. *Masinių bylų karalius*. Eugrimas, 2005; iš anglų k. vertė Giedrė Baltrūnienė.
- NSG – Harper Li. *Nežudyk strazdo giesmininko*. Vaga, 1967; iš anglų k. vertė S. Lomsargytė-Pukienė.
- PC – Rex Stout. *Palaidotas Cezaris*. Alma littera, 2006; iš anglų k. vertė Jovita Liutkutė.
- R – Šekspyras. *Raštai I Tragedijos*. Valstybinė grožinės literatūros leidykla, Vilnius, 1961; vertė A. Churginas.
- TKNŠN – Mark Haddon. *Tas keistas nutikimas šuniui naktį*. Tyto alba, 2004; iš anglų k. vertė Birutė Bersėnienė.
- TTŽ – *Tarptautinių žodžių žodynas*. Ketvirtasis leidimas. Alma littera, 2005.
- TV – Dž. K. Džeromas. *Trise valtimi*. Vilnius: Pasviręs pasaulis, 2000; vertė E. Kuosaitė-Jašinskienė.
- (*Pastaba*. Daugelis angliško originalo ištraukų yra paimtos iš internete prieinamų šaltinių.)

WAYS OF RENDERING ENGLISH PUNS INTO LITHUANIAN

LIONGINAS PAŽŪSIS

S u m m a r y

The paper presents an investigation into the translation of English puns into Lithuanian, based on a corpus of examples extracted from the Lithuanian translations of the works by William Shakespeare, Lewis Carroll, Jerome K. Jerome and modern English and American writers.

The investigation focuses on two major ways of rendering puns: 1) rendering a SL pun as a pun (pun > pun), and 2) rendering a SL pun as non-pun (pun > non-pun). The outcomes of the first way of rendering include a TL pun which is: 1) identical to the SL pun, i. e. retaining both senses of the SL pun; 2) partially similar/different to the SL pun, i. e. retaining only one of the senses of the SL pun; 3) different from the SL pun, i. e. not retaining the senses of the SL pun. Introduction of a new sense or new senses exploited for a TL pun usually requires considerable or considerable twisting of the text. A SL pun is rendered as non-pun either so that both of its senses are retained or that only one of them is represented in the target text. The paper also covers the use of other related rhetorical devices (literation, rhyme) to recapture the effect of the SL pun, and the use of editorial/publishing techniques (including footnotes, endnotes, translator's comments, explanations in parenthesis) to compensate the loss of sense.